

Xalidə MƏMMƏDOVA

AMEA Folklor İnstitutu

“Dədə Qorqud” şöbəsinin böyük elmi işçisi

E-mail: xalide_1978@mail.ru

XINALIQ FOLKLORU “KƏNDİMİZİN SƏMTİ QİBLƏYƏ BAXIR”

Açar sözlər: Xinalıq folkloru, kətişlər, Şahdağ xalqları, Istar Meram, Nuh, Tufandağ

KHINALIG FOLKLORE: "THE DIRECTION OF OUR VILLAGE IS FACING THE QIBLA" SUMMARY

The folklore of Khinalig village, which has a unique language, traditions and ancient history, is also rich. There is a need to study this folklore systematically. The article is based on folklore materials collected from Khinalig residents. Information gathered by the narrators about the history of the village, legends and myths, mythological texts, etc. was talked about. The main scientific novelty of the work is that for the first time there is an attempt to approach the issue more systematically. The collected texts about the mythological character Istar Meram are distinguished by their originality.

Keywords: Khinalig folklore, ketishes, Shahdag peoples, Istar Meram, Noah, Tufandag

ХЫНАЛЫГСКИЙ ФОЛЬКЛОР: «НАША ДЕРЕВНЯ СМОТРИТ НА КИБЛУ» РЕЗЮМЕ

Имея уникальный язык, своеобразные обычаи и традиции, древнюю историю, село Хыналыг Губинского района Азербайджана, выделяется также богатством фольклора. Появилась необходимость систематически привлекать этот фольклор к исследованиям. Статья основана на фольклорных материалах, собранных у хыналыгцев. В данной статье даётся информация о сохраненной рассказчиками информации об истории села, легендах и мифах, мифологических текстах и т. д. Основная научная новизна работы состоит в том, что впервые сделана попытка подойти к проблеме, более системно. Собранные тексты о мифологическом персонаже Истар Мерам отличаются своей оригинальностью.

Ключевые слова: фольклор хыналыгов, кетиши, шахдагские народы, Истар Мерам, Ной, Туфандаг,

Giriş. Uzun müddətdir ki, Folklor İnstitutunda Azərbaycanın bütün regionları üzrə ezamiyyələr təşkil olunub. Folklorşünasların müxtəlif bölgələrdən topladıqları şifahi ədəbiyyat nümunələri antologiyalarda nəşr edilir. Respublikamızda yaşayan əzsaylı xalqların özünəməxsus mədəni irs və tarixləri ilə bağlı maraqlı faktların, həmçinin onlara aid edilən folklor nümunələrinin tədqiqi əsas məqsədlərdən biridir. Bunu nəzərə alaraq 2015-ci ilin avqust ayından başlayaraq Quba rayonunun tərkibinə daxil olan Xinalıq kəndinin folkloru ilə bağlı apardığımız araşdırmaya həsr edilən növbəti yazımızı nəşrə hazırladıq. Budəfəki məqalə mətnmərkəzli araşdırmalardan biridir.

Qeyd edək ki, Xınalıq kəndinin tarixinə aid dolğun məlumatlar ədəbiyyatlarda yetərincə var, hansı ki, tarixçi və səyyahların qeydlərində daha çox nəzərə çarpır. Ərazinin folkloru ilə bağlı məlumatlar isə çox zəifdir, hətta deyərdik ki, yox dərəcəsidir. Ünsiyyət qurduğumuz xınalıqlı söyləyicilərlə söhbət zamanı maraqlı bir situasiya ilə qarşılaşdıq. Məqsədimiz çox qiymətli hesab etdiyimiz folklor nümunələrini dəqiq şəkildə toplamaq, ənənəvi əfsanə, rəvayət və nağil süjetlərini xatırlatmaqla dəyərli materiallar əldə etmək olsa da, xınalıqlılar ilk öncə kəndin tarixi və əhalinin mənşəyi barədə məlumat verməkdə israrlı idilər.

Zənnimizcə, bu hal bir səbəbdən qaynaqlana bilər. Düşünürlər ki, azsaylı olmaq səbəbi onların tarix səhnəsindən yox olması ilə nəticələnə bilər. Bu cür düşüdükləri üçün xınalıqlılarda psixoloji narahatlıq hiss edilir. Güman ki, bu narahatlıq əsrlərlə davam edib. Ona görə də dil, dini baxışlar, adət-ənənələr ciddi-cəhdlə qorunub, onlara dönmək çıxmaq bir tabu kimi qəbulanıb. Baxmayaraq ki, Azərbaycanda etnik xalqların nümayəndələrinə dərin hörmətlə yanaşılan bir cəmiyyət formalaşmışdır. Həm də unutmaz ki, müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan xalqların ölkəmizdə yaşaması (multikulturalizm), fəaliyyət göstərməsi, ədəbiyyat, incəsənət və ya musiqi sahəsində uğur qazanması üçün beynəlxalq standartlara uyğun şərait yaradılmışdır. Bunu heç də çox eşitdiyimiz tolerantlıq termini ilə əlaqələndirmək istəməzdik. Belə zənn edirik ki, dövlətimizin siyasəti ingiliscədən tərcümədə dözmək mənasını verən tolerantlığa (ingiliscə: to tolerate – dözmək) söykənmir. Əksinə, azsaylı xalqlara qarşı ictimai münasibət qarşılıqlı anlaşma, səmimi ünsiyyət və bərabər hüquqlu vətəndaşlıq prinsipləri əsasında formalaşır.

Tolerantlıq, yəni digər millətlərə, mentalitetlərə, baxışlara, düşüncə sistemlərinə, mədəniyyətlərə və s. dözümlülük prinsipi yalnız son dövrlər beynəlxalq arenada aktuallaşsa da, Azərbaycan türklərində bu genetik olaraq mövcud olub (10, 41). Bu gün Azərbaycanın etnik xəritəsində sayları cəmi bir neçə min olan və bir neçə kənddə yaşayan, tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda “Şahdağ xalqları” adlandırılan xınalıqlılar, buduqlular, qızıllar, haputlar Azərbaycan tarixində çox qədim zamandan bəri izləri olan etnik qruplardır. Quba rayonu ərazisində Şahdağ ətrafında yerləşən bu azsaylı xalqların maddi və mənəvi mədəniyyətinin, etnik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bütövlükdə Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin ümummilliyət xüsusiyyətlərinin və dərin tarixi köklərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Söylədiklərimiz adı tarixi mənbələrdə daha çox qədim alban, bəzən isə xeni tayfalarından biri kimi hallandırılan xınalıqlılara da şamil edilir. Qədim gürcü mənbələri isə xenileri qanıqlar adlandıraraq onların indiki Zaqatala rayonu ərazisində (Alazan çayının sol sahilində) yaşamış olduqlarını vurğulayıblar (4, 156). Xınalıqlıların əcdadlarının qədimdə Tufan dağı ərazisində yerləşən Xeno şəhərindən gəldiklərini söyləmələri dəfələrlə elmi ədəbiyyatlarda qeyd edilmişdir. XIX əsrə aid mənbələrdə də Azərbaycanın şimal-qərb hissəsindən Xınalıq ərazisinə qarlı dağ aşırımlarından keçən yol barədə məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır

ki, Tufan dağı məhz Xınalıq ərazisi ilə şimal-qərbi Azərbaycan arasında yerləşir. Görünür, elə bu səbəbdən Xınalıq sakinləri Tufan dağına müqəddəs hesab edirlər. Xınalığın çox qədim kənd olduğunu onun 5000 illik tarixi ilə bağlı verilən məlumatlar da təsdiq edir. Həmçinin hər bir xınalıqlı bu haqda danışmaq niyyətində olduğunu gizlətmir və bundan şərəf duyduğunu deyir. Sakinlərdən biri, Rauf Orucov çox iddialı danışır; onun fikrincə, Xınalığın 4000 ildən çox tarixi vardır: “Bizlər qədim ket tayfasıyıq. Deyirlər, alban tayfalarından biri olmuşuq, xeyr, biz alban tayfalarından biri olmamışıq. Biz Albaniyanı yaradanlardan biri olmuşuq”.

Fikirlərinə hörmətlə yanaşdığımız kənd sakini onu da əlavə edir ki, Albaniya dövlətindən minilliklər öncə yaşamış kəndlər indi yerli xınalıq dilində Kətiş adlanan ərazinin aborigenləri olan kəttidlərin ulu babaları sayılır.

Düzdür, yaddaşlarda və danışılan mətnlərdə yunan tarixçisi Strabonun Albaniyada 26 dildə danışan xalqların mövcud olması haqda verdiyi informasiyalar da qorunub saxlanılır. Güman edilir ki, xınalıq dilində danışan müasir xalq adı vurğulanan 26 xalqdan biridir. Xınalıqlıların məhz qədim türk tayfalarından biri kimi xarakterizə olunması (2, 10) versiyası da gündəmdə qalaraq aktuallığını saxlayır.

Dediyimiz kimi, xınalıqlılar kəndlərini Kətiş (ket tayfasının adına uyğun), özlərini isə kəttidlər adlandırırlar. Kətiş sözünün mənası mənbələrdə “özümüzkülər” kimi verilsə də, dildə-ağızda sözün məhz ket tayfasının adına uyğun formalaşmış olması haqda söylənilən fikirlər ağlabatan görünür. Verilən məlumatlara görə, xınalıqlılar özlərini tək halda “khət”, cəm halda isə “ketşxalq” və ya “kəttidur” adlandırırlar. Xınalıq adı isə daha sonrakı zamanlardan işlədilməyə başlamışdır (sakinlər bu zamanın 100 və ya 200 illik müddət olduğunu təxmin edirlər). Söyləyicilərin bir qismi isə əski Azərbaycan tarixi dərsliklərində 4000 il bundan qabaq tərtib edilmiş xəritədə Xınalıq kəndinin aydın yazılmış adı ilə bağlı məlumatlara da rast gəldiklərini bildirirlər. Topladığımız rəvayətlərin birində deyilir: Yayda günəş çıxanda onun şəfəqləri yerli əhalinin Qible dağı adlandırdığı silsiləyə düşür. Beləliklə, həmin yerlər işıq açılında qıpqırmızı görünür, qırmızı xınaya bənzəyir. Bu faktın özü də adı çəkilən yerin Xınalıq olaraq adlandırılmasının etimoloji əsaslarından biri kimi – xınayla əlaqələndirməni müzakirə obyektinə çevirmişdir.

Kənd sakini R.Orucov Xınalıq toponiminin mənşəyini ərazidə xına becərilməsi ilə əlaqələndirməyin (7, 150) yanlış olduğunu deyir, fikrini belə əsaslandırır: Dəniz səviyyəsindən 3000 m-ə yaxın yüksəklikdə yerləşən yaşayış məntəqəsində xına əkilməsi ilə bağlı fikirlər məntiqə uyğun gəlmir. Burada məhsuldar torpaqlar olmadığına görə, xına əkilə bilməz, iqlim çox soyuqdur və xına yetişdirmək üçün əlverişsiz hesab olunur.

Xınalıq dilinin mənşəyinə gəlicə isə, qeyd etmək vacibdir ki, bu dildə danışanlar yeganə xalqdırlar və məhz Azərbaycanda – Xınalıqda yaşayırlar. Sakinlər Nuh peyğəmbərin dilində danışdıqlarını iddia edirlər. Səslənən fikirlərə görə, dünyanı su basanda Nuh peyğəmbər öz gəmisi ilə dağlara qalxıb və gəmiyə yalnız öz

millətindən olanları, həmçinin seçilmiş heyvanların hərəsindən bir cüt götürmüşdü. Nuhun gəmisinin böyük zərbə ilə məhz Tufandağa dəyərək parçalandığı ehtimal olunur. Yaddaşlar bu haqda rəvayətlərlə, mifik mətnlərlə zəngindir. Əsas məzmun ondan ibarətdir ki, Xınalığı əhatə edən Tufandağın (4191 m) zirvəsində rast gəlinən nohurlarda (göllərdə) vaxtilə taxta parçaları üzürdü. İnanca görə, bu, dünyanı su basdığı təxmin edilən vaxtda xilas olmuş Nuh peyğəmbərin gəmisinin parçaları olmuşdur. Nəql edilir ki, taxtaya əl atmaq, onu tutmaq heç kimə qismət olmayıb; o, daima hərəkətdə olmuş, sonradan isə çürüyərək tükənmişdir. Bölgə sakinlərinin təəccübünə səbəb olan odur ki, “tarixi” gəminin qalıqları çürüyüb qurtarsa da, nohurların suyu bitmək bilmir. Mətnlərin birində deyilir: “Su bu nohurdan o nohura axır; nə bu dolur, nə o boşalır. Su bu göllərə hardan yığılırsa, onu dəqiq bilmirik”.

Elmi mənbələrdə bu faktı da araşdırdıq. Belə aydınlıq gətirilib ki, göllər (yəni nohurlar) arasındakı gözəgörünməz əlaqə onların birləşmiş qollar kimi eyni səviyədə qalmasına səbəb olur. Buna görə də yüksək dağ silsilələri arasında əmələ gələn göllər müqəddəsləşdirilmişdir (2, 38). Demək ki, mətnlər və mənbələrin məzmunu hardasa bir-birinə uyğun gəlir. Xınalıq xalqının özü də haqqında söhbət gedən ərazinin – Tufandağın övliyalar məskəni olması inancına sahibdir. Ümumiyyətlə, Şahdağ xalqlarının inanclar sistemində dağ kultu da mühüm yer tutur. Dağlar əhatəsində yaşayan Şahdağ əhalisi bu dağları mifikləşdirərək Tufan dağını, Qible dağını, Baba dağını müqəddəsləşdirmiş, onlarla bağlı müxtəlif əfsanələr yaratmışlar.

Nuhun tufanı ilə bağlı elmə məlum olan kosmoqonik miflərdə (11, 36) adı hallanan Tufandağ ilə Xınalıqdakı Tufandağ arasında bir bağlılıq, uyğunluq varmı? – deyə düşünmək lazım gəlir. Fikrimizcə, gələcəkdə bu məsələni də araşdırmaq faydalı olardı. Araşdırmaya paralel olaraq “Bilqamıs” dastanındakı dünya daşqını və bu daşqından Utnapiştinin qurtuluşu səhnəsini də cəlb etmək yerinə düşəcək. Çünki Xınalıq əhalisinin yaddaşında buna bənzər motivlərin izləri açıq-aşkar nəzərə çarpır: “Dünyanı su basanda tanrılar yalnız ona (Utnapiştiyə - X.M) məsləhət verib, dünya daşqını olacağını bildirirlər... O, nəhəng gəmi düzəltdirib ailəsini və dünyadakı heyvanlardan damazlıq götürür və tufandan sağ çıxır” (15,8). Doğrudan da həmin əhvalat eynilə Nuhun başına gələn əhvalata çox bənzəyir. “Nuhun tufanı” ilə bağlı əks olunan motivlər əski təfəkkür tərzilə bağlıdır. Qədim şumer əfsanələrindən qaynaqlanan bu əfsanədə təsvir olunan coğrafiya Azərbaycan türklərinin yaşadığı ərazinin hüdudlarındadır (17,165).

Nəzərdən qaçırmayaq ki, bölgədə digər müqəddəs ziyarətgahlar və pirlər, övliyalar, əfsanəvi din xadimləri barədə yayılmış mifoloji mətnlər də səciyyəvidir. Aydındır ki, folklor janrları içərisində miflər, əfsanələr nağil və dastanlardan xeyli əvvəl yaranmışdı. Xınalıqlılarla ünsiyyətdə olarkən söyləyicilərin daha çox birincilərə üstünlük verdiklərini müşahidə etdik. Hansı ki, bunlar da bir qədər primitiv şəkildə, süjet və motivlər bəsit formada təqdim olunurlar. Sanki kənd sakinlərinin köməyiylə tarixin qaranlıq qatlarından çıxaraq qədim dünyaya səyahət et-

miş oluruq. Ənənələrinə sadıqlıq nümayiş etdirən Xınalıq camaatı ərəb sərkərdəsi Aba Müslümün adı keçən rəvayətlərlə bağlı da məlumatlıdırlar. Qeyd olunur ki, VIII əsrdə islam dinini Şahdağ xalqları arasında yaymaq məqsədilə Aba Müslüm (bəzi qaynaqlarda Əbu Müslüm) adlı sərkərdə bu əraziyə təyin edilir. Belə bir tarixi şəxsiyyətin kimliyi maraqlıdır və üz tutduğumuz mənbələrdə Aba Müslümün həqiqətən tarixi şəxsiyyət olması barədə əldə etdiyimiz bəzi informasiyalar (13) sakinlərin vermiş olduğu məlumatları təsdiqlədi. Qurban Musayev adlı söyləyici Kətişdə Aba Müslümün nəslindən olanların indi də yaşadığını deyir. Hətta sərkərdənin təşəbbüsü ilə 1000 il öncə inşa edilmiş Aba Müslüm məscidi cümə məscidi kimi istifadədədir.

Bölgədə XII əsrin yadigarı olan Pircomərd (Pirəcmərd) tikilisi də layiqincə qorunub saxlanılır və ondan da cümə məscidi kimi istifadə olunur. Ümumiyyətlə, Xınalıqda bütün məscidlər pır hesab olunur. İbadətdən başqa, bu məkanlar sətayiş olunan yer kimi həm də muqəddəs ziyarətgahdır. Digər məqalədə (12,84) irəli sürdüyümüz funksional təsnifat kimi, aşağıdakı səbəblərdən insanlar həmin yerlərə üz tuturlar:

1. Şəfa ummaq məqsədilə
2. Diləktutma məqsədilə
3. Əhdə çatıb pırəçixma
4. Xeyriyyə məqsədilə
5. Bəxtaçma
6. Ruhun, emosiyaların təzələnməsi
7. Uğurlu xalq siyasəti – önəmli və dəyərli məkanların toxunulmazlığına nail olma.

Düşünürük ki, yuxarıdakı təsnifat Xınalığın ən məşhur pirləri sayılan Seyidqələm baba, Şıxşalburuz baba (mənbələrin çoxunda adı Şıxşalbus baba kimi çəkilir, amma bir çox söyləyici qeyd etdiyimiz kimi tələffüz etdi), Cabbar baba və ya Cabar baba, Möhüc baba, Qırx Abdal baba və s. pirləri üçün də xarakterikdir. Bəzi pır sahiblərinin (məs.: Seyidqələm baba, Cabbar baba) nəvə-nəticələrinin islam dininə bu qədər bağlı olduqları səbəbi belə bir ehtimala gətirib çıxarmışdır ki, bu övliyaların özləri də qüreyşilər tayfasının haşimilər nəslindəndir (14,10).

“Kəndimizin səmti qıbləyə baxır”, – deyə Allaha alqışlar yağdıran xınalıqlıların qatı dindar olduqları bəllidir. Ailə qurmaq məqsədilə təşkil olunan “Elçilik” mərasimində qız evinə təşrif buyuran 3 nəfərdən biri mütləq din xadimi olmalıdır. Hətta qatı dindarlıq Quba rayonunun, aran və ya dağ fərqi yoxdur, başqa kəndlərdəkinə nisbətən daha dərin kök salmışdır. Bariz nümunə kimi, Məhəmməd peyğəmbərin şərəfinə təşkil olunan Mövlud günlərini xüsusi vurğulamaq lazım gəlir. “Peyğəmbəri oxşatmaq”, onun şəninə nəğmələr yağdırmaq xınalıqlıların bədii təfəkkür tərzini ortaya qoymuş olur ki, bu oxşatmalar da həzin avazla ifa olunur:

İdris Nəbi hüllə biçər,
Hamı mələklər rəhmət saçar.

Quğar Allah, deyyu-deyyu,
Aman Allah, deyyu-deyyu.*

Bu örnəyi 1941-ci il təvəllüdlü Orucova Mələksima səsləndirdi. Həmçinin seirdə adı keçən İdris Nəbinin kimliyi haqda da bəhs edərək onun həm ölmədiyini, həm də cənnəti qazandığını söylədi. Məlum oldu ki, yuxarıdakı oxşatmanın da kökündə maraqlı bir rəvayət dayanır: “İdris Nəbi diyib ki Allaha, mənə cənnəti göstər. Allah da iki mələyə tapşırıb ki, aparın İdrisi cənnətə, qoyun tamaşa eləsin. Gəzib bütöv cənnəti bu. Qapıdan çıxanda yapışib cənnətin ağacına ki, bəs sımzalarımın (çəkmələrimin – X.M) biri yoxdu, dünyaya qayıda bilmərəm. O, ağacı qucaqlayıb oturub. Mələklər şikayət eliyəndə Allahdan nida gəlib ki, elə onun meksedi o idi, cənnətdə qalmaq, o çıxmıyacaq urdan. Qoy qalsın urda, degmiyin una, siz çıxın gidin. Belə u qalıb urda. İdris Nəbi ülmüyüb, İdris Nəbi sağdı. Hamı mələklər uşaqlardı da – körpələr rehmetə gidirmi, bax unlar. İdris Nəbi unlar üçün hüllə biçər, yəni ki, paltar tikər”.*

Deyilənə görə, Xınalıq kəndində Əhməd Əfəndi adlı məşhur din xadimi yaşamışdır. Bildirilir ki, o, qeyri-adi biliyə malik olmuş, XIX əsrdə Qafqazın müxtəlif dini mərkəzlərində, Tiflis və Dağıstanda fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda onun adına türbə vardır. Yumoristik keyfiyyətləri ilə də məşhur olan Əhməd Əfəndinin həyatı barədə heç yerdə səslənməyən, bəhs edilməyən hekayət danışdılar: Rəvayətə görə, məşhur xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev hökm sürən sünni-şiə qarşıdurmasını çözmək, barış yaratmaq məqsədilə müsəlmanların hər iki məzhəbindən olan görkəmli şəxsləri Bakıya toplayır. H.Z.Tağıyevin sağında əyləşən lənkəranlı ağsaqqallardan biri ayaqqabılarını qucaqlayıb oturmuş Əhməd Əfəndiyə: “Ay əfəndi, ayıb deyilmi, sən çəkmələrini əlinə almısan, bəyəm burda oğrumu var?”, – deməsi xınalıqlı dindarı özündən çıxarıb, onun cavabı gülüş doğurub: “Məhəmməd Əleyhüssəlamın dövründə sünni mollasının ayaqqabısını şiə mollası oğurlamışdı”. Lənkəranlı axundun isə “o vaxt sünni-şiəmi vardı”, – deməsi ilə Əhməd Əfəndinin reaksiyası özünü çox da gözlətməyib: “O vaxt olmayıb, bəs indi hardan gəldi?” (Yeri gəlmişkən: burada din xadiminə “əfəndi” müraciəti maraq doğurur. “Əfəndi” kəlməsi sünni ruhanilərə verilən ləqəb, hörmət mənasında onların adlarına qoşulmuş söz kimi dəyərləndirilir) (16, 64). Qeyd edək ki, Əhməd Əfəndi haqqında rəvayətlər çoxdur, həqiqətlər də az deyil. Həqiqətlərdən biri budur ki, xınalıqlı Seyidqələm baba keçən əsrin sonlarında Əhməd Əfəndinin şagirdi olub. O vaxt qayda belə idi ki, ustad şagirdə həm oxumağı, həm də ərəbcə yaxşı yazmağı öyrədirdi. 10-12 yaşlı Seyidqələm gözəl yazmağı bacarırdı. Kənd adamları öz dərdlərini Əhməd Əfəndiyə açır, kömək diləyirdilər. Artıq qocalmış Ə.Əfəndi duaları yazıb çatdıra bilmirdi. Ona görə Seyidqələmə deyirdi ki, bala, duaları sən yaz. O da cavabında: ustad, camaat dua yazdırmağa sənənin yanına gəlir, sən isə bunu mənə tapşırırsan? – deyə soruşur. “Seyidqələm, duaları yazmağı ona görə sənə

tapşırıram ki, sən böyük övliya Cabbar babanın nəvəsisən, siz yazan dualar müstəcəb olur” – deyə Əhməd Əfəndi cavab verir.

Ümumiyyətlə, bələ bir nəticəyə gəlmək olar ki, dinlə əlaqəsi olan və övliyalıq xüsusiyyətlərinə malik insanların qüdrətinə inam və etiqadın qabardılması Xınalıq folklorunun əsas özəlliyidir. Bu etiqadın kökündə, həmçinin qədim azərbaycanlıların animist – ruh inancları, islamaqədərki dünyagörüşünün qalıqları dayanır. Bəli, islamaqədərki ibtidai təfəkkürün izlərini xınalıqlıların adət və ənənələrində sezməmək qeyri-mümkündür. Pirlərə sitayiş, orada qurbanlar kəsmək fikrimizi təsdiq edir. Həmçinin məlumdur ki, xalq çox zaman öz əski etiqad və təsəvvürlərini yeni dinin xoşuna gələn bir qəlibə salaraq müəyyən pərdə altında yaşatmağa davam etmişdir (1, 58). Hər bir məşçidi pır adlandırılan xınalıqlının məqsədi açıq-aydın hiss olunur. Kəndin yaşlılarının yuxarıda adını çəkdiyimiz Pırəcomərd məşçidinin qədim atəşpərəstlik məbədi olması ilə bağlı danışdıqları rəvayətlər də maraqlı doğurur: Sakinlər orada əbədi məşəl olduğunu iddia edirlər (6, 30).

Təbiət qüvvələrinə müxtəlif sehr düsturlarının köməyi ilə təsir etmək (1, 27) iqtidarında olmaq gücünə inam da ibtidai təfəkkürə əsaslanır. Digər söyləyicilər danışirlər ki, “quraqlıq olanda Həzrət baba pırinin daşını aparıb Kür çayına atırıq, bu ən yaxşı variantdır: Dağın daşın arana”. Çoxsaylı rəvayətlərin mərkəzində isə Şah Abbas obrazı dayanır ki, bu mətnlərin səslənməsi daha poetik, ifa tərzində daha obrazlı və pafosludur. Sanki yuxarıda qeyd etdiyimiz primitivlik, sadəlik yerini daha mükəmməl, ibrətamiz mətnlərə vermişdir. Cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, həmçinin yeni düşüncə tərzinin formalaşması bu mətnlərdə açıq-aydın görünür. Rəvayətlərin birinin qısa məzmunu belədir: Çox hökmlü Şah Abbas gəlib bu yerlərə çıxır. Heyrətə gəlir. Dağın əzəmətinə baxaraq: “bu ki mən özüməm”, deyir (7, 146). Dağı və onun ətəyini öz adı ilə adlandırmağa başlayır: Şah düzü və Şah dağı. Yaxınlıqdakı çayın gözəlliyinə valeh olaraq ona da arvadının şərəfinə Şahnabadçay adını verir. Belə söyləyirlər ki, şahın arvadının adı həqiqətən Şahnabad imis.

Düşünürük ki, Xınalıq folklorunun özünəməxsus cəhətlərini araşdırarkən əldə etdiyimiz bir nailiyyət və ya tapıntı haqda xüsusi danışmaq lazımdır. Bu mifoloji personaj (və ya varlıq) kimi qiymətləndirilən **Istar Meram** haqqında olacaq (ad Azərbaycan əlifbasının “ı” hərfi ilə başlayır (yazılır) və “i” səsi ilə tələffüz olunur). Günümüzədək antologiya və külliyyatlarda, həmçinin, müstəqil nəşr olunmuş mifoloji mətnlərə geniş şəkildə nəzər yetirdik, amma bu ada rast gəlmədik. (Diqqətimizdən kənar qalan hansısa mənbənin mövcudluğu istisna edilmir). Baxmayaraq ki, bir çox mifoloji rəvayətlərin mərkəzində dayanan Cin obrazı ilə bağlı geniş yayılmış mətnlərin motivi Istar Meram haqqında topladığımız mətnlərin motivi ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür. Maraqlıdır ki, çoxsaylı folklor mətnləri içərisində bu varlığın adına rast gəlinmir. Yalnız xınalıqlıların mifik təfəkküründə Istar Meram “baş qəhrəman” kimi çıxış edir. Hansı ki, cinlər tayfasına aid edilir və şər qüvvə kimi xarakterizə olunur. Amma bir neçə il öncə Xınalıqda

ezamiyyətdə olan etnoqraflar xalqın yaddaşına həkk olunmuş Istar Meramın bəzi spesifik xüsusiyyətlərini aşkarlayıblar (2, 20). Rəvayətə görə, Istar Meram bir qadın olub: “Diyillər ki, atı buraxıblar, tər götürüb gəlib. Bular da dalında qır bağli-yıb buraxıb. Axşam gələndə bir uzun qız minib, u qız yapışıb, atın dalında gəlib. Sora qızı düşürdüblər bunlar. Ular qıyıqdan, ignədən qorxullar, deyə batırıb saxli-yıblar yannarında. Bu qızı saxli-yir, saxli-yir, çoxlu iştedillər. Bu da işdiyib. Bir gün də diyib ki, axşamüstü bizim inəgimiz tölədə doğub. Kül-fət gidib töləyə, inəg də doğulan, balasın almağa. Bir qız uşaq (qeyd: xınalıqlılar Azərbaycan dilində danışarkən qeyri-konstruktiv cümlələrdən istifadə edirlər. Nitqdə ara-sıra inversiya baş verir.) qalib evdə. Bularçin də evin içində təndir olub axı. Belə evlər ulmuyub axı, böyük evlər ulub; evdə də təndir. Zəmanə elə ulub e. Peçdi, piletədi, tokdu, u vaxt hardaydı ki? Sora inəgçin aparmağa su asıb utağda, təndirdə. Bu diyirdi ki, Istar Meram, qıza buları çıxar (sancaqları – X.M), sənün üçün muncuğlar verəcə-ğam, ne verəcəğam. Bu da çıxarıb. Çıxaran kimi Istar Meram qızı basıb təndirə, suvu da toküb usdüne, ilədiyi təzəkləri, hamısını damnan tüküb yerə, qaçıb gidib”.

Istar Meram haqqında başqa bir mətn də maraq doğurur: “Bu Istar Meram qadın da ulub, kişi də. Diyillər, uları Qaf dağa küçürtüblər. İndi də ular var, diyir, Qaf dağda. Ular diyir, Qaf dağını yalıyıllar. Urda nə qərta yırtıcı heyvanlar da var. Allah insanı yaratdıqdan sora o yırtıcı heyvanları sürgün edib. Hele diyillər ki, Istar Meramlar Qaf dağı yalıyıllar bu cümədən o cüməyəcən; dağ olur naaazik. Bu tərəfə, insan olan tərəfə keçmək isdiyir bular. Ama cümənin sabahı mollaların uxuduğu bir dua var, uxuduğdan sonra dağ yenə əvəlki şəklinə düşür”.

Yaşlı söyləyicilərdən birinin nəql etdiyi “Özum” (şerti olaraq belə adlandırılır) adlı nağılın da baş qəhrəmanı Istar Meram hesab oluna bilər. Nağıla görə, (gətirdiyimiz nümunə lətifə və qaravəlli janlarının hüdudlarında dayanır) Birəməli adlı kişi hadisələrin cərəyan etdiyi Qəbələ rayonuna yaxın ərazidən ailəsi üçün bazarlıq etməyə gedibmiş və orada – Karvansara deyilən yerdə, torpağın altında qurulmuş xüsusi sığınacaqda gecələmək üçün qalmalı olub. Istar Meram onu təqib etməyə başlasa da, ağılı, fərasəti sayəsində qorxulu varlıqdan canını qurtara bilib: “Tələsig Karvansaraya girib, ağzına da bir daş quyub, qapı ulmuyub urda. Əlində tufəng tutub, lüləsini də daşın arasına beləsinə quyub; ucu una tərəf. Istar Meram diyib ki, sən nətəhər keçdin burdan? Birəməliyə diyib ki, sənün aduv nədi? Nətəhər burdan girdin? Birəməli diyib: Adım Özumdu. Diyib ki, sən bu lüləyi ağzına al, mən səni çəkərəm, sən də gələcəxsən. O da lüləsin ağzına alanda tufəngi burdan açıb vurub bunu – Istar Meramı. Diyib qışqırıb, u qərta nalə çəkib ki, bu diyir, urda. Yığılıb vəhşi heyvanlar da gəlib, Istar Meramlar da. Bunnan soruşublar ki, sənə kim ilədi bunu? Deyib ki, Özum. Deyiblər ki, özün özünə eləmişən də. Özün özünə, küli də gözüvə. Başa düşmiyiblər ki, içəridə adam var. Hamısı dağılıb gidib. Səhər açılanda Birəməli görüb ki, Istar Meram yıxılıb ülüb də. Bu da onun ağzın, burnun, dudaqların pıçaxnan alıb cibinə quyub, çıxıb gəlib.

Gəlib meydana çıxanda inanmıyblar ki, yalan danışasan. Bu da çıxartıb cibinnən ağız-burununu, göstərib ki, bəs bular nədi, yalandı? Hele kişilər ulub burda”.

Etnoqraf M.Paşayeva İstar Meramı “Bilqamıs” dastanındakı İştər obrazı ilə eyniləşdirir. Ad-birləşmənin ikinci tərəfi isə belə yozulur: Humay simvolunun işarəsinə bənzər simvolik işarələrə Xınalıq evlərinin spesifik arxitektur işarələri olan ev sütunlarındakı taclarda da rast gəlmək olar. Bu qədim türk inancının xristianlıq dövründə Məryəm ana obrazına keçməsi, Şahdağ xalqlarında bu obrazın İstar Meram şəklinə düşməsinə səbəb olmuşdur (2,21). Lakin “Bilqamıs” dastanını diqqətlə gözdən keçirdikdə yuxarıda səslənən fikirlərlə razılaşmaq olmur; fikrimizcə, hər iki obraz şər qüvvə kimi səciyyələnsə də, ayrı-ayrı funksiyaların daşıyıcılarıdır. 1-cisi (“Bilqamıs” – İştər) ilahədir, intriqa salmaq əsas peşəsidir; o, çox fəndgirdir. 2-cisi (İstar Meram – Xınalıq mətnləri) isə şərin simvolu olsa da, avam, yelbeyin bir varlıq olaraq iki cinsin nümayəndəsi (həm qadın, həm kişi) kimi mövcuddur. Xınalıqlıların təbirincə, İstar Meramı cinlər tayfasına aid etmək olar.

Yaşlı söyləyicilərin danışdığına görə, kənddə yaşamış Xanxulu adlı kişi həmin cinlərə qarşı müəyyən fəndlər hazırlamaqla adını yaddaşlara yazdırmağı bacarıb. Q.Musayevin bəhs etdiyinə görə, “rəhmətli Xanxulu kişi ancaq cin tutmaqla məşğul olurdu. Molla Qafılının kitabı vardı unda. Götürürdü ağappağ qəndi, bir də qara kömür. Sonra da o kitabdan ayə oxuyurdu. Bir də görürdün ağ qəntnən qara kömür başdadı qarışımağa, qənd oldu qarqara”. Digər mətnə isə deyilir ki, Xanxulu cin tutmuş adamı dəniz qırağından yığıb gətirdiyi qarğının içərisinə salarmış, yenə bir ayə oxuduqdan sonra xəstə insanı evinə yola salar, istifadə etdiyi qarğın isə mumlayıb rəndələdikdən sonra aparıb qəbiristanlıqda basdırarmış. İnanca görə, xəstə insan bununla da cindən azad olmuş. Söyləyicilər onu da əlavə edir ki, əslində cintutma, bəziləri bunu tasqurma adlandırdı, mərasimi təşkil edən Xanxulu və onun kimilərə heç də xeyir gətirməmişdi. “Cinlər öz qisasını almağa gəlmişlər, hətta cintutan insanların çox yaxın adamları sağalmaz xəstəliyə tutulur və bu səbəbdən ölmüşlər”.

Nəticə. Beləliklə, Xınalıq kəndinin folklorunu ümumazərbaycan folkloru kontekstində araşdırmağın vacib olduğu qənaətinə gəldik. Bu yerdə vurğulamaq yerinə düşər ki, müasirləşmə başlayana qədər folklor insan həyatının əsas tərkib hissəsi olmuşdur. Xınalıq kəndi qədim adət-ənənələrin, folklor düşüncələrinin arxaik formada təzahürünü qoruyub saxlamışdır. Sanki yuxarıda bəhs etdiyimiz müasirləşmə başlayana qədər olan bir dövrün siması Xınalıq folklor nümunələri sayəsində günümüzədək gəlib çatmışdır.

Dünyanın ən yüksək (dəniz səviyyəsindən 2350 m. yüksək) yaşayış məskənlərindən sayılan Xınalığın folkloru arxaik inanc və görüşləri ilə qəbilə-tayfa dövründə mövcud olmuş etiqadlara çox yaxındır. Hətta bəzi alimlər bu yaxınlara qədər Xınalıqda ibtidai icma quruluşunun mövcud olduğunu yazıblar (6, 27). Şəhər sivilizasiyasından uzaq düşüldü, əsas səbəblərdən biri budursa, ikinci səbəb

adət-ənənəyə sadıqlıq, onun nəsil-dən-nəslə ötürülməsinə böyük vəchlə xidmət etmək, dili qorumaq (hansı ki, oxşarı yoxdur, unikalıdır) və assimilyasiyaya uğramamaq üçün canfəşanlıqla çalışmaqdır. Bu, müsbət haldır.

Ona görə də həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti əsas hədəflərdən biri kimi Xınalıq və xınalıqlılara da şamil edilməlidir. Çünki Xınalıq təkcə Azərbaycan tarixində deyil, həmçinin bəşər tarixində ən zəngin və qədim etnoqrafik yasa-yış məntəqələrindən biri hesab olunur. Xınalıqlılar isə çox dəyərli folklor mətnlərinə sahib olduqları üçün onlara laqeyd davranılmamalıdır. Düşünürük ki, kəndin dili kimi, onun ağız ədəbiyyatı da bənzərsiz və özünəməxsusdur. Böyük güc sərf edərək tədqiqatları davam etdirmək mütləqdir. Və bu bölgənin folklorunun araşdırılması zamanı ənənəvi plan dəyişdirilərək artıq yeni biçimdə tərtib olunmalıdır; orijinalıq bunu tələb edir. Unutmayaq ki, Xınalıq folklorunda mifoloji dünyagörüşü hakimdir. Qədim, lakin az öyrənilmiş tarixə sahib xınalıqlıların bu istiqamətdə araşdırmaya cəlb olunması çox əhəmiyyətlidir. Çünki mifologiya ilə bağlı hər bir inamı araşdırmaq paralel olaraq xalqın tarixini öyrənmək deməkdir (5, 147).

Xınalıq folklorunu mükəmməl, geniş şəkildə toplayıb tərtib etmək və onu nəinki Azərbaycan, həmçinin digər dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək böyük təşəbbüs və nailiyyət olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. M.H.Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 2010
2. M.Paşayeva. Azərbaycanın qədim diyarı Xınalıq. Bakı, 2006
3. R.Alxas. Xınalıq və Xınalıqlılar. Bakı, 2003
4. Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу Азербайджанцев. Bakı, 1991
5. M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989
6. G.Məmmədyarova, Mehmandarova. Xınalıq, Xınalıq, Xınalıq. “Qobustan” jurnalı, Bakı, 1993
7. T. Bünyadov. Əfsanələr diyarı. “Azərbaycan” jurnalı. Bakı, 1997, № 1,2
8. Dağların xınalı gəlini. “Azadlıq” qəzetinin xüsusi jurnalist qrupu. 2010, № 2032
9. R.Alxas. Xınalıqlı Əhməd Əfəndi. “Quba” qəzeti, 1995, №44
10. C.Musayev. Diplomantik psixologiya. Bakı, 2001
11. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Tərtib edənlər: A.Acaloğlu, C.Bəydili. Bakı, 2005
12. X.Məmmədova. Quba pirləri: funksional təsnifat və inanc sistemi. “Dədə Qorqud” jurnalı. Bakı, 2010, № 2
13. az.m.wikipedia.org
14. R.Alxas. Xınalıqlı Seyidqələm baba. Bakı, 2001
15. Bilqamıs dastanı. Bakı, 1999
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, 2006
17. Məhsəti İsmayıl. Naxçıvan əfsanələri. Bakı, 2008

